

Ενότητα Έκτη

Η Αποκατάσταση των Προσφύγων

Ερωτήσεις ανάπτυξης

1. Τι ήταν η ΕΑΠ και ποιες διευκολύνσεις της παρείχε η ελληνική κυβέρνηση για την επίτευξη του έργου της;
2. Να αναφέρετε τις παραμέτρους που χρησιμοποίησε η ΕΑΠ για την αποκατάσταση των προσφύγων (σε 10-15 γραμμές).
3. Να επισημάνετε και να σχολιάσετε τα κριτήρια βάσει των οποίων η Πολιτεία κατένειμε τους πρόσφυγες στον Ελλαδικό χώρο.
- 4.

ΠΗΓΗ 1

Η στέγαση των προσφύγων τον πρώτο καιρό της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα

Κατά τις πρώτες ώρες της μικρασιατικής τραγωδίας, η πρώτη δραστηριοποίηση από πλευράς ελληνικών αρχών ήταν η συλλογή τροφίμων και χρημάτων για να περιθάψουν τα ράκη που αποβιβάζονταν από το «Καρνάκ» και τη «Φρυγία», τα δυο πρώτα ξένα ατμόπλοια που κατέπλευσαν στον Πειραιά. Όπως ήταν φυσικό, εξίσου πρωταρχική ενέργεια υποδοχής ήταν η παραχώρηση, όπου υπήρχαν, των υποστέγων του Πειραιά, των προτεσαντικών εκκλησιών της πόλης και κάποιων αιθουσών του Τζάνειου Νοσοκομείου. Και πάρα πολύ σύντομα, στις εφημερίδες της 2ας Σεπτεμβρίου, πλάι στις ειδήσεις για τη «Σμύρνη που καίγεται», τους «χριστιανούς που σφαγιάζονται» και τον Βενιζέλο που «αγωνίζεται να σώσει τη Θράκη», διαβάζουμε στα ψιλά γράμματα ότι στο Υπουργείο Δικαιοσύνης «μελετάται η τροποποίηση του ενοικιοστασίου», στο σημείο που αφορά στην υπενοίκιαση των δωματίων. Ακόμη, στο Ελεύθερον Βήμα παρουσιάζεται από τις πρώτες κιόλας μέρες «προσφορά δωματίου εντός κατοικίας», αλλά υπό τον εξής όρο: το δωμάτιο προσφέρεται «για ενοίκιαση από οικότροφο προσφυγοπούλα». Τα δείγματα αυτά είναι οι προάγγελοι, κατά κάποιον τρόπο, των επικείμενων επιτάξεων, έστω και αν για την ώρα μάλλον δε φαίνεται να υπάρχει σαφής αντίληψη στο κράτος και στην κοινή γνώμη περί της εκτάσεως των γεγονότων. Στο μεταξύ οι καταλήψεις επεκτείνονται σε κάθε κενό, δημόσιο χώρο.

Βίκα Δ. Γκιζελή, «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», στο συλλογικό τόμο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997, σσ. 71-72

ΠΗΓΗ 2

Υπό την πίεση των γεγονότων, η Επαναστατική Επιτροπή του Πλαστήρα αποφασίζει την επίταξη κάποιων ακινήτων με Απόφασή της, την 15η Σεπτεμβρίου, δεκαπέντε ημέρες μετά την Καταστροφή. Είναι το πρώτο από τα πολλά βήματα που θα συμπεριλάβει η προσφυγική αποκατάσταση, που θα κάνει τον Αμερικανό διπλωμάτη και για ένα διάστημα πρόεδρο της ΕΑΠ, Χένρυ Μοργκεντάου να πει, με το γνωστό λυρικό του ύφος: «...το μικρό ελληνικό έθνος των πέντε εκατομμυρίων ψυχών υποδέχθηκε τους πληγωμένους από τη δυστυχία αδελφούς του με αταλάντευτο θάρρος και ανοιχτές αγκάλες», αναφερόμενος στο έργο της περιθάλψης.

Σε αυτή την Απόφαση της 15ης Σεπτεμβρίου στηρίζονται οι επόμενες νομοθετικές ρυθμίσεις. Και στις 11 Νοεμβρίου του ίδιου έτους εμφανίζεται το πολύ βασικό ΝΔ «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων»:

Έχοντες υπόψη την υπ' αριθμ. 1 § της από 15 Σεπτεμβρίου 1922 αποφάσεως της Επαναστατικής Επιτροπής, προτάσει του Ημετέρου Υπουργικού Συμβουλίου, απεφασίσαμεν και διατάσσομεν:

Άρθρον 1ον

Επιτρέπεται η επίταξις εν όλω ή εν μέρει οικημάτων επιπλωμένων και μη, αγροικιών, κτημάτων [...κτλ.] και παντός είδους ακινήτων [...] μη κατοικουμένων ή άλλως πως χρησιμοποιούμενων υπό του ιδιοκτήτου.

Πολλά είναι όμως τα ερωτήματα που τίθενται; Ποια είναι τα κριτήρια με τα οποία αποφασίζεται μια επίταξη; Ποιος αποφασίζει την επίταξη ενός οικήματος; Ποιος την εφαρμόζει; Πώς ενημερώνεται ο ιδιοκτήτης; Τι γίνεται με τα ήδη κατειλημμένα από πρόσφυγες οικήματα; Πόσο διαρκεί μια επίταξη; Και πολλά άλλα. Ας τα δούμε με τη σειρά.

Σε ό,τι αφορά τα ποιου είδους και ποιας χρήσης οικήματα επιτάχθηκαν, η απάντηση είναι απλή: παντός είδους και κάθε χρήσης. Δηλαδή, τα πάντα.

Επιτρέπεται η επίταξις [...] αγροικιών, κτημάτων, αποθηκών, νοσοκομείων, μοναστηριακών οικημάτων και παντός είδους ακινήτων κατάλληλων προς προσωρινήν στέγασιν ή νοσηλείαν προσφύγων [...]

Επιτάσσονται οικήματα που ανήκουν σε φυσικά πρόσωπα, σε εταιρείες, σε νομικά πρόσωπα δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου, σε μονές, ναούς και άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα. Με αυτόν τον τρόπο επιτάχθηκαν θέατρα, κινηματογράφοι, χαρτοπαικτικές λέσχες, γραφεία, αποθήκες, νοσοκομεία και, φυσικά, κατοικίες. «Μη κατοικούμενες ή άλλως πως χρησιμοποιούμενες».

Πάρα πολύ σύντομα γίνεται φανερό ότι με μόνο τις «μη κατοικούμενες» οικίες, το μέτρο της επίταξης δεν επαρκεί. Κι έτσι, έντεκα μόλις μέρες αργότερα, στις 22 Νοεμβρίου, έρχεται νέο ΝΔ βάσει του οποίου ο Υπουργός Περιθάλψεως, αν κρίνει ανεπαρκή την προσωρινή στέγαση, εξουσιοδοτείται να επεκτείνει την επίταξη και επί ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιούμενων. Από τη στιγμή αυτή, το προσφυγικό ζήτημα αφορά άμεσα κάθε Έλληνα κάτοικο. Κανείς πλέον δεν μπορεί να μείνει απαθής.

Ο Χένρυ Μοργκεντάου τώρα δηλώνει: «Και το τελευταίο ελληνικό νοικοκυριό άνοιξε διάπλατα τις πόρτες του και δέχτηκε κάποιους πρόσφυγες. Στην Αθήνα

πάνω από πέντε χιλιάδες δωμάτια σε ιδιωτικά σπίτια προσφέρθηκαν σε πρόσφυγες». Ο αριθμός μένει να εξακριβωθεί. Μεγέθη σε εθνικό επίπεδο είναι δύσκολο να βρεθούν. Σε άλλα κείμενα της εποχής αναφέρονται οχτώ χιλιάδες δωμάτια.

Όπως είναι φυσικό ακολουθούν αλληπάλληλες ρυθμίσεις, που επιχειρούν την οριοθέτηση, την εξειδίκευση και κάποιον εξορθολογισμό του τεράστιου αυτού κεφαλαίου που άνοιξε μονομιάς, συγχρόνως, θα λέγαμε, με τις εξώπορτες της ιδιωτικής κατοικίας.

Βίκα Δ. Γκιζελή, «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπποσδήποτε χρησιμοποιουμένων», στο συλλογικό τόμο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, ό.π., σσ. 72-74

Αφού μελετήσετε τις παραπάνω πηγές να αναφερθείτε στις πρώτες ενέργειες του κράτους για την αποκατάσταση των προσφύγων.

5.

ΠΗΓΗ

ΑΥΕ, φακ. Ε, προσφυγικόν ζήτημα εν Ελλάδι, 1923:

«*Η κατανομή των προσφύγων εγένετο άνευ ουδενός κριτηρίου, ένεκα της σπουδής μεθ' ης, ιδία εκ Μ. Ασίας, εγένετο η μεταφορά αυτών, επικρατησάσης μόνον της απόψεως να διευθύνωνται τα ατμόπλοια εις την εγγυτέραν ελευθέραν γωνίαν και όπου κατά συμπεριφοράν υπετίθετο ότι ευκολώτερα και προχειρότερα θα ήσαν τα μέσα στεγάσεως. Έπεται εκ τούτου ότι ήδη παρίσταται εκ νέου ανάγκη νέων μετακινήσεων του προσφυγικού πληθυσμού, πρώτον ίνα τα μέλη της αυτής οικογενείας επανεύρωσιν άλληλα, δεύτερον δε ίνα συνενωθώσιν επί το αυτό οι κάτοικοι των ιδίων συνοικισμών, χωρίων, κωμοπόλεων».*

Άννα Παναγιωταρέα, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 148

«*Η κινητικότητα των προσφύγων υπήρξε μεγάλη, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια*»: Να σχολιάσετε τη φράση, αφού λάβετε υπόψη το παραπάνω κείμενο καθώς και το παράθεμα 14 του σχολικού σας βιβλίου (σσ. 156-157).

6.

ΠΗΓΗ 1

Η ΕΑΠ και τα λίγα σπίτια που έκτισε στη Λέσβο

Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων δεν έκτισε στη Λέσβο κανένα προσφυγικό χωριό για τους αγρότες, αφού οι αγρότες πρόσφυγες πήγαν κι εγκαταστάθηκαν στα σπίτια ή στα εξοχικά των Τούρκων ή έκτισαν μικρά οικήματα από πηλό στα χωράφια που, χωρίς τίλους κυριότητας, τους είχαν δοθεί την άνοιξη του 1923 για να καλλιεργήσουν. Μερικά μόνο σπίτια έκτισε η ΕΑΠ στο χωριό Παναγιούδα και στο χωριό Σκάλα. Για την ικανοποίηση των οικονομικών αιτημάτων τους οι Αϊβαλιώτες πρόσφυγες δεν απευθύνονταν

μόνο στις τράπεζες, αλλά και στα πολιτικά γραφεία των προσφύγων βουλευτών, τους οποίους αποκαλούσαν χαρακτηριστικά «ημετέρους ηγέτας», και απαιτούσαν τη μεσολάβησή τους για την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Ο βουλευτής της περιφέρειάς τους είχε αντικαταστήσει στη συνειδήσή τους το Μικτό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο ή τη Δημογεροντία του τόπου τους. Οι αγρότες Αϊβαλιώτες είχαν συνειδητοποιήσει ότι με την ψήφο τους είχαν πολιτικά δικαιώματα, ήταν «Έλληνες πολίτες» και ότι η λέξη «πρόσφυγας» αφορούσε μόνον την καταγωγή τους και την πρόσκαιρη οικονομική τους κατάσταση, αλλά όχι και τη θέση τους μέσα στο ελληνικό κράτος. Ήταν αυτό ένα ουσιαστικό βήμα για την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία.

Άννα Παναγιωταρέα, ό.π., σσ. 160-161

ΠΗΓΗ 2

Έως το 1925, οι αστοί και οι εργάτες Αϊβαλιώτες, που έμεναν μέσα στη Μυτιλήνη ή στις συνοικίες που δημιουργήθηκαν στην περιφέρεια, απέκτησαν σχετική οικονομική αυτάρκεια και αντιμετώπισαν με δικά τους μέσα τις οικονομικές ανάγκες τους. Όμως για να επιλύσουν το πρόβλημα της στέγης χρειάστηκε να περάσει τουλάχιστον μια δεκαετία. Η απόκτηση ιδιόκτητης στέγης έγινε με δική τους πρωτοβουλία, με την αγορά οικοπέδων, όπου ανοικοδόμησαν όπως όπως μικρά σπίτια ή και με την πρόχειρη επισκευή εγκαταλεημένων σπιτιών που αγόρασαν από τους ντόπιους ή τους παραχωρήθηκαν από την Εθνική Τράπεζα, έναντι της αποζημίωσης που εδικοιούντο από τα ανταλλάγματα. Η συνεισφορά του ελληνικού κράτους στην επίλυση του στεγαστικού προβλήματος ήταν η παροχή προσφυγικού δανείου, με μικρό επιτόκιο προς τους δικαιούχους, που όμως η εξασφάλισή του απαιτούσε απωθητικές και χρονοβόρες γραφειοκρατικές διαδικασίες.

Άννα Παναγιωταρέα, ό.π., σ. 165

ΠΗΓΗ 3

«Οι άνθρωποι της δικής μας τάξεως όλοι λίγο πολύ κάτι είχαν στην άκρη έξω από τις Κυδωνίες, προβλέποντας την κατάσταση. Καταθέσεις, επενδύσεις ή είχαν αγοράσει ακίνητα. Υπήρχε και το συγγενολόι στην Ελλάδα. Έτσι κανείς μας δεν βρέθηκε στους δρόμους. Η εργασιακή μας αποκατάσταση μας απασχολούσε πρωτίστως και όχι η στέγη» (μαρτυρία Τ. Μουμτζή).

Άννα Παναγιωταρέα, ό.π., σ. 173

ΠΗΓΗ 4

«Νοικιάσαμε αμέσως σπίτι στην Αχαρνών και δεν είχαμε ανάγκη από καμιά βοήθεια. Το 1940 κτίσαμε το δικό μας σπίτι στη Νέα Σμύρνη. Ο κήπος του μας έθρεψε στην κατοχή. Ο πατέρας μου γρήγορα έγινε κι εδώ πασίγνωστος γιατρός. Ξέρετε οι δικοί μας γιατροί εξακολουθούσαν όλη την ζωή τους να ενημερώνονται για την πρόοδο της επιστήμης τους. Να μείνουμε λοιπόν σε προσφυγικό συνοικισμό ούτε που το σκεφτήκαμε. Κανείς Κυδωνιάτης δεν το καταδέχτηκε. Το κράτος έδινε σπίτι σ' εκείνους που δήλωναν ότι είχαν ανάγκη

και οι Κυδωνιάτες δεν είχαν. Κι όσοι είχαν, ήταν περήφανοι και δεν το έλεγαν. Να σε θεωρούν πρόσφυγα στην πατρίδα σου ήταν πολύ βαρύ. Άλλωστε, η Ελβετική Ασφάλεια του πατέρα μου έστειλε αμέσως τα χρήματα» (μαρτυρία Α. Κερεσετζή).

Άννα Παναγιωταρέα, ό.π., σ. 173

ΠΗΓΗ 5

Οι αστοί Κυδωνιάτες, που από το 1923 κι έπειτα μετανάστευσαν στην Αθήνα, βρίσκονταν σε καλύτερη οικονομική κατάσταση από τους συμπατριώτες τους που έμειναν πίσω στη Λέσβο. Κατόρθωσαν με διάφορους τρόπους να βγάλουν από το Αϊβαλί ένα μέρος από τα χρήματά τους ή τα κοσμήματά τους που ρευστοποιώντας το μπόρεσαν να αποκτήσουν στέγη και να καλύψουν τις βασικές ανάγκες τους. Έτσι το πρόβλημά τους ήταν εντελώς διάφορο από εκείνο των προσφύγων που αποφάσισαν να εγκατασταθούν στη Λέσβο. Πρώτο τους μέλημα ήταν η εύρεση εργασίας και όχι η απόκτηση στέγης.

Άννα Παναγιωταρέα, ό.π., σ. 172

ΠΗΓΗ 6

«Η Μυτιλήνη ήταν νησί αποκομμένο. Δεν μπορούσαμε να ριζώσουμε εκεί. Μείναμε ως το '23 ίσως και κάτι μήνες από το '24. Ζήτησα να εργαστώ ως χημικός κοντά σ' έναν συμπατριώτη μας για να μην κάνω άσχετη δουλειά από τις σπουδές μου. Εκείνος μου συνέστησε να δουλέψω στο Πανεπιστήμιο. Έγινα έκτακτος καθηγητής και δούλεψα ως το 1958. Μετά, λόγω της ειδίκευσής μου στην Πυρηνική Φυσική, δούλεψα ως καθηγητής στο Πολυτεχνείο. Ο αδελφός μου Αριστόδημος είναι οικονομολόγος. Ο Ελευθέριος οικονομολόγος στη Νυρεμβέργη. Ο Βασίλης γεωλόγος και ο Πλάτων πολιτικός μηχανικός. Δεν μας ενδιέφερε σε καμιά περίπτωση να στεγαστούμε σε προσφυγικούς συνοικισμούς. Οι Κυδωνιάτες ποτέ δεν είχαν τέτοια επιδίωξη, γιατί δεν ήθελαν να τους λένε πρόσφυγες. Ήταν Έλληνες που έζησαν στην ελληνική Μικρασία, όπως ήταν Έλληνες και όσοι έζησαν στην Αλεξάνδρεια, στην Κωνσταντινούπολη, δηλαδή, σε μια ευρύτερη περιφέρεια του Ελληνισμού και ως Έλληνες επέστρεψαν στη Μητρόπολη, στην Ελλάδα, και όχι ως πρόσφυγες. Είπε κανείς τους Έλληνες εξ Αιγύπτου, όταν τους έδιωξε ο Νάσερ από την Αίγυπτο, τους Κύπριους μετά την Τουρκική κατοχή, όσους κατέφυγαν στην Ελλάδα, 'πρόσφυγες'; Πρόσφυγες θα ήταν αν πήγαιναν να ζητήσουν άσυλο και προστασία σε άλλη χώρα, όπως έκαναν οι Αρμένιοι που ήρθαν το 1922 μερικές εκατοντάδες χιλιάδες στην Ελλάδα, ξένοι ανάμεσα σε ξένους, με άλλη γλώσσα, ήθη και έθιμα. Μείναμε στην αρχή λοιπόν σε νοικιασμένο σπίτι, ώσπου κτίσαμε το δικό μας» (Π. Κουγιουμτζέλης, συνέντευξη, Αθήνα, Οκτώβριος 1983).

Άννα Παναγιωταρέα, ό.π., σ. 173

Αφού μελετήσετε τις παραπάνω πηγές και λάβετε υπόψη το κείμενο του σχολικού σας βιβλίου να αναφερθείτε στον τρόπο με τον οποίο

αντιμετώπισαν το πρόβλημα της στέγης οι πρόσφυγες στις πόλεις και στην ύπαιθρο.

7.

ΠΗΓΗ

Η αρμόδια επιτροπή του Υπουργείου Γεωργίας, που φρόντιζε για την αποκατάσταση των προσφύγων, είχε θέσει ένα γενικό κριτήριο για τον τρόπο που θα έπρεπε να γίνει η νέα μετακίνηση και η επιλογή του οριστικού πλέον τόπου εγκατάστασής τους, ώστε να προσαρμοστούν γρήγορα στις νέες συνθήκες της ζωής τους. Η εγκύκλιος που είχε σταλεί στις νομαρχίες ήταν σαφής: «Η Επιτροπή θεωρεί ότι η κατά το δυνατόν ανασύστασις των κοινοτήτων είναι βασικός όρος δια την επιτυχίαν της μονίμου εγκαταστάσεως των προσφύγων. Διότι οι εκ της αυτής κοινότητος κάτοικοι συνδέονται μετ' αλλήλων δια δεσμών αλληλεγγύης, ηθικών και οικονομικών, οίτινες τα μέγιστα διευκολύνουσι την επιτυχίαν της νέας εγκαταστάσεως, μάλιστα όταν λαμβάνεται πρόνοια ώστε αι φυσικά συνθήκαι του νέου συνοικισμού να είναι παρόμοιοι προς τας συνθήκας του συνοικισμού εν ω ήσαν εγκατεστημένοι ο πρόσφυγες».

Άννα Παναγιωταρέα, ό.π., σσ. 148-149

Νέα Φιλαδέλφεια, Νέα Σμύρνη, Νέα Μουδανιά, Νέα Αλικαρνασός: Τι υποδηλώνουν σε προσωπικό και κρατικό επίπεδο τα τοπωνύμια;

8. Εκτός από τη στέγη, οι πρόσφυγες είχαν ανάγκη και από μέσα επιβίωσης: Πώς αντιμετώπισε το κράτος το ζήτημα αυτό;

9.

ΠΗΓΗ

Πράγματι, η ένταση του στεγαστικού ζητήματος και η έκταση του εποικισμού έθεσαν σε άμεση κίνηση κεντρικούς μηχανισμούς προγραμματισμού, σχεδιασμού και κατασκευής. Κι ωστόσο το συνολικό πρόγραμμα σχεδιασμού των προσφυγικών οικισμών δεν σχετίστηκε άμεσα, ούτε καν έμμεσα, με τον σχεδιασμό των πόλεων. Η αυτονομία των φορέων (Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, υπηρεσίες Πρόνοιας κλπ.) οδήγησε σε μια ανεξάρτητη δράση. Έτσι, ενώ εμφανίζεται η πρώτη ουσιαστική εφαρμογή κοινωνικής κατοικίας και οργανωμένης δόμησης στον ελληνικό χώρο και μάλιστα σε μεγάλη έκταση, χάνεται παράλληλα μια ευκαιρία για σχεδιασμό ευρύτερης κλίμακας. Στους αγροτικούς και αστικούς προσφυγικούς οικισμούς η πολεοδομική οργάνωση είναι απλούστατη. Κάθε οικισμός σύμφωνα με το νόμο «ρυμοτομείται προχειρώς και χωρίζεται εις οικόπεδα», με αποτέλεσμα να προκύπτουν παραλλαγές απλών ορθογωνικών σχεδίων οικοπεδοποίησης από την επανάληψη του βασικού τύπου που συχνά είναι μοναδικός. Οι προβλεπόμενοι

κοινόχρηστοι και κοινωφελείς χώροι είναι ελάχιστοι, συνήθως μορφοποιούνται ως κενά τετράγωνα και προβλέπουν μόνον εντελώς στοιχειώδεις λειτουργίες, δηλαδή σχολείο, εκκλησία και πλατεία, παρόλο που καταλαμβάνουν αδόμητες εκτάσεις στις παρυφές των πόλεων. Αυτό σημαίνει ότι ούτε για το μέλλον υπάρχουν δυνατότητες ανάπτυξης άλλων λειτουργιών. Όσο για τους αστικούς προσφυγικούς οικισμούς, η απόστασή τους από την υπάρχουσα πόλη δημιουργεί προβλήματα ασυνέχειας και αδυναμίας προσαρμογής προς τον υπάρχοντα αστικό ιστό. Ενώ η πολιτεία είχε, θεωρητικά, έτοιμο ένα πλαίσιο παρέμβασης, το οποίο μάλιστα είχε δοκιμαστεί πειραματικά αρκετές φορές και διορθωθεί σύμφωνα με τις ειδικότερες ανάγκες του ελληνικού χώρου, ξαφνικά βρέθηκε υποχρεωμένη να οπισθοχωρήσει.

Χαρακτηριστική είναι η τύχη του προγράμματος του Α. Παπαναστασίου για την ανοικοδόμηση της Ανατολικής Μακεδονίας [...] Με την άφιξη των προσφύγων το 1922, τα πολυάριθμα σχέδια που είχαν εκπονηθεί και ενίοτε εγκριθεί, εγκαταλείφθηκαν. Οι οικισμοί αναπτύχθηκαν στην αρχική τους θέση, σύμφωνα με την εκ των ενόντων εγκατάσταση παλιών και νέων κατοίκων, ή με πρόχειρα και τυποποιημένα σχέδια διανομής οικοπέδων του Υπουργείου Γεωργίας. Οι εξελίξεις μετά το 1923 χαρακτηρίζονται από τη γενικευμένη εφαρμογή σχεδίων, που συνεπάγεται καθοριστικούς συμβιβασμούς και απλουστεύσεις σε σχέση με τις αρχικές «πειραματικές» και υποδειγματικές επεμβάσεις.

Μεταξύ 1923 και 1927, σε μια σχεδόν δραματική προσπάθεια, το Υπουργείο Συγκοινωνίας αγωνίστηκε να περισώσει τη γενικότερη πολιτική που μόλις είχε θεσμοποιήσει, βομβαρδίζοντας κυριολεκτικά με έγγραφα όλους τους φορείς που υπεισέρχονταν στην εγκατάσταση των προσφύγων (υπουργεία Δημοσίων Έργων, Υγιεινής και Πρόνοιας, τις νομαρχίες και τις αστυνομικές αρχές), με σκοπό να επιτύχει τουλάχιστον τον συντονισμό των ενεργειών. Στις εγκυκλίους του υπενθυμίζει ότι η ίδρυση προσφυγικού οικισμού δίπλα σε αστικό χώρο ισοδυναμεί ουσιαστικά με επέκταση της πόλης και θα πρέπει να εναρμονίζεται προς το νέο ή το υπό εκπόνησιν σχέδιο, διότι «άλλως θα προκύψουν σοβαρά προβλήματα». Αντίστοιχες παρεμβάσεις και υπομνήσεις γίνονται όταν ελεύθεροι δημόσιοι χώροι, που είτε προτείνονται είτε υπάρχουν και διαφυλάττονται ως δρόμοι, πλατείες κλπ. από τα νέα σχέδια, καταλαμβάνονται από τις τοπικές αρχές για την εγκατάσταση προσφύγων. Δυστυχώς, όσο κι αν το αρμόδιο υπουργείο συνιστά να μην επιτρέπονται σε τέτοιους χώρους παρά μόνον κατ' εξαίρεσιν και «μόνον προχείρου μορφής ξυλόπηκτα παραπήγματα», «ελαχίστων διαστάσεων», «επί θέσεων αποκέντρων», ώστε να μην «παρεμβάλλωσι οιονδήποτε κώλυμα εις την κυκλοφορίαν ή προκαλώσι ζημίας εις λοιπούς κατοίκους ή ιδιοκτήτας», οι εκκλήσεις αυτές θα παραμείνουν χωρίς αποδέκτη.

Η παράδοση αυτή διεκυστίνδα συνεχίστηκε μέχρι το 1927, οπότε ο σχεδιασμός και η ανέγερση προσφυγικών οικισμών αφαιρέθηκαν, όχι πλέον σιωπηρά ή έμμεσα, αλλά ρητά και κατηγορηματικά από την αρμοδιότητα του Υπουργείου Συγκοινωνίας και τις ρυθμίσεις του ΝΔ 1923, με ειδικούς νόμους και διατάγματα.

Έτσι με τα ΝΔ του 1927 και 1928 «περί οργανώσεως των Υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως», ορίστηκε αρμόδιο το υπουργείο Υγιεινής για την ανέγερση οικημάτων και συνοικισμών, καθώς και σχολείων, εκκλησιών, βιομηχανικών και λοιπών καταστημάτων για την αποκατάσταση και τη στέγαση των προσφύγων «και άνευ της τηρήσεως της νομοθεσίας περί σχεδίων πόλεων και πάσης συναφούς προς ταύτην διατάξεως» για το διάστημα της επόμενης τετραετίας. Στο τέλος της τετραετίας επεκτάθηκε για μια ακόμη διετία η δυνατότητα υπέρβασης της νομοθεσίας περί σχεδίων πόλεων.

Τέλος, ενώ με το Ν. 6076/1934 υποτίθεται ότι περιορίζεται η παράκαμψη των πολεοδομικών νόμων μόνον εντός των ορίων των υφισταμένων προσφυγικών συνοικισμών, διαιωνίζεται ουσιαστικά η πλήρης αναρχία, με πολυάριθμες, «σοφά» διατυπωμένες παρεκκλίσεις.

Αφού μελετήσετε την παραπάνω πηγή να αναφερθείτε στη σχέση του προσφυγικού ζητήματος με την άναρχη δόμηση των ελληνικών πόλεων.

Ερωτήσεις σύντομης απάντησης

1.

ΠΗΓΗ

Το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων, που αρχικά είχε αναλάβει το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, συνέχισε η διεθνής Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, η γνωστή ως ΕΑΠ, που, σύμφωνα με το Πρωτόκολλο της Γενεύης, έργο της ήταν η ένταξη των προσφύγων στο κοινωνικό σύνολο, αφού εξασφαλιζόταν, εκτός από τη στέγη, δυνατότητα επαγγελματικής αποκατάστασης. Η ΕΑΠ εξ αρχής βρήκε τη λύση της ταπητουργίας ως «πανάκεια» και σε κάθε προσφυγικό συνοικισμό χρηματοδοτούσε την ανέγερση ενός ή περισσοτέρων μεγάλων οικοδομημάτων, ώστε η οικιακή ενασχόληση των προσφύγων να μετατραπεί σε σύγχρονη βιομηχανική διαδικασία.

Αντίθετα από τους άλλους οικισμούς, στη Νέα Ιωνία υπήρξε πιο συγκεκριμένη η έκφραση της βιομηχανικής πολιτικής της ΕΑΠ. Βέβαια, είναι γνωστό ότι η ΕΑΠ κατηγορήθηκε για την αναποτελεσματικότητα που είχε στον τομέα αυτό και πολλοί ερευνητές θεώρησαν ότι αρνήθηκε να ασχοληθεί με το θέμα.

Όλγα Βογιατζόγλου, «Η βιομηχανική εγκατάσταση των προσφύγων στη Νέα Ιωνία - Παράμετρος της αστικής εγκατάστασης», στο συλλογικό τόμο Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, ό.π., σ. 149

Αφού μελετήσετε την παραπάνω πηγή και λάβετε υπόψη το κείμενο του σχολικού σας βιβλίου να επισημάνετε την κύρια αποστολή της ΕΑΠ.

2. Σε τι αποσκοπούσε η προσπάθεια για εγκατάσταση των προσφύγων σε ίδιες περιοχές; Γιατί ορισμένοι πρόσφυγες από τις ίδιες περιοχές απέφυγαν να εγκατασταθούν στον ίδιο χώρο;
3. Να αιτιολογήσετε την εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων στη Μακεδονία και Δυτική Θράκη.
4. Να αναφερθείτε στις δυσκολίες που συνάντησε η στέγαση των προσφύγων στις πόλεις.
5. Να αναφέρετε τα επαγγέλματα που ασκούσαν στις πόλεις οι Μικρασιάτες πρόσφυγες τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα.
6. Να αιτιολογήσετε το γεγονός ότι οι πρόσφυγες προτιμούσαν για εγκατάσταση την ύπαιθρο.
- 7.

ΠΗΓΗ

Η υδροδότηση του συνοικισμού δεν επιβάρυνε στην αρχή τους κατοίκους αλλά το δημόσιο, που έστελνε το σχετικό ποσό στο δήμο. Όταν η ροή αυτή σταμάτησε, ο δήμος αρνήθηκε να καταβάλει αυτός τη δαπάνη με το αιτιολογικό ότι και άλλες συνοικίες ήταν εξίσου φτωχές. Ήδη όμως βρισκόμαστε στο 1936 και ίσως η απόφαση αυτή του Δημοτικού Συμβουλίου να αντανακλά μια αλλαγή στη στάση των Ερμούπολιτών απέναντι στους πρόσφυγες. Ενώ δηλαδή τους συνέδραμαν με ποικίλους τρόπους στην κρίσιμη φάση της άφιξης και πρώτης εγκατάστασης, φαίνεται ότι σταδιακά, και κυρίως όταν η μεγάλη οικονομική κρίση του 1929 έπληξε ισχυρά την πόλη, άρχισαν να αρνούνται την αντιμετώπισή τους με κριτήρια διαφορετικά, πιο ευνοϊκά, από αυτά που ίσχυαν για άλλους, εξίσου δοκιμαζόμενους κατοίκους της πόλης.

Αντιβενιζελικές ομάδες άρχισαν να βλέπουν με δυσαρέσκεια την πολιτική βαρύτητα που απέκτησαν οι πρόσφυγες με τη δυνατότητά τους να ψηφίζουν. Είναι γνωστό ότι η βενιζελική, ιδιαίτερα, παράταξη ευνοήθηκε από την ψήφο τους. Συχνές είναι οι καταγγελίες του αντιπάλου κόμματος ότι οι εκλογικοί κατάλογοι των προσφύγων είναι νοθευμένοι.

Χ. Λούκος, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ερμούπολη», στο συλλογικό τόμο Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, ό.π., σ. 209

Αφού λάβετε υπόψη σας την παραπάνω πηγή να σχολιάσετε την αλλαγή στάσης των Ερμούπολιτών απέναντι στους πρόσφυγες κατά το 1936.

Ερωτήσεις αντικειμενικού τύπου

Ερώτηση πολλαπλής επιλογής

1. Να βάλετε σε κύκλο το γράμμα που αντιστοιχεί στη σωστή απάντηση.

Η λειτουργία της ΕΑΠ διήρκεσε

α) 1923 - 1930

β) 1922 - 1930

γ) 1923 - 1932

δ) 1922 - 1936

Ερώτηση αντιστοίχισης

Να γράψετε, στο κενό αριστερά, το γράμμα του δεδομένου της στήλης Β΄ που αντιστοιχεί στο δεδομένο της στήλης Α΄. (Κάποια δεδομένα της στήλης Β΄ περισσεύουν).

Στήλη Α΄	Στήλη Β΄
___ αγροτική αποκατάσταση	α) συνάντησε περισσότερα εμπόδια για την πραγματοποίησή της
___ αστική αποκατάσταση	β) περιελάμβανε μόνο στέγαση
	γ) ανέλαβε την αποκατάσταση κυρίως η ΕΑΠ
	δ) περιελάμβανε στέγαση και υπήρχε μέριμνα για εύρεση εργασίας
	ε) την ανέλαβε το κράτος περισσότερο παρά η ΕΑΠ

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Μα ήταν αμέτρητοι οι πεινασμένοι.

Μας είχε παραχωρήσει ο Πλαστήρας τα Παλαιά Ανάκτορα κι εκεί είχαμε εγκαταστήσει τα επιτελεία μας, όσοι εργαζόμαστε για τους πρόσφυγες, η πρώτη επιτροπή εγκαταστάσεως όπου εργάζονταν ο Στέφανος, η Μάνα, η Κουντουριώτη, διάφορες άλλες κυρίες, κι εγώ. Ανοίξαμε εργαστήρια, βρεφοκομεία, νηπιαγωγεία, σχολεία κεντήματος και ραπτικής, παπουτσιδίκια, ό,τι μπορούσαμε να φανταστούμε και ό,τι μπορούσαν αυτοί να κάνουν.

Ελευθέριος Βενιζέλος, Αρχείο Π.Σ. Δέλτα, ό.π., σσ. 133-134

ΠΗΓΗ 2

Πολύ σαφείς είναι επίσης οι πρόοδοι στην ταπητουργία που βρίσκεται σε άμεση σχέση με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Πράγματι, οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας φέρνουν μαζί τους πολύτιμες παραδόσεις, αναγόμενες στο Βυζάντιο, τόσο στην ταπητουργία, όσο και στην κεραμική, ώστε η Ελλάδα από τα 1926 να μπορεί ν' ανταγωνίζεται με επιτυχία σ' αυτό το πεδίο τις χώρες της Ανατολής και προ πάντων την Τουρκία. Στα 1927 λειτουργούν περισσότερα από 4.000 ταπητουργικοί αργαλειοί, από τους οποίους τα 2/3 στην Αθήνα και στον Πειραιά και το 1/3 στο εσωτερικό της χώρας. Αυτή η βιοτεχνία απασχολεί 10.000 εργάτες. Από την παραγωγή τα 80% τα εξάγουν στις Ηνωμένες Πολιτείες και το υπόλοιπο το πουλούν στην Ελλάδα και στις διάφορες χώρες της Ευρώπης. Στα 1929 ιδρύεται ο Αυτόνομος Ταπητουργικός Οργανισμός και ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού.

Η ανάπτυξη αυτής της δραστηριότητας των προσφύγων και η γενική άνθιση της λαϊκής τέχνης οφείλουν πολλά σε μια γυναίκα ζωγράφο, στην Αγγελική Χατζημιχάλη. Αυτή επιδόθηκε με ενθουσιασμό στη μελέτη της ελληνικής λαογραφίας και των έργων της βιοτεχνίας, ταπήτων, μεταξωτών, υφασμάτων, επίπλων κλπ. και δημοσίευσε μεθοδικές εργασίες, καλά τεκμηριωμένες, που τράβηξαν την προσοχή του κόσμου σ' αυτά τα θαυμαστά προϊόντα της καλλιτεχνικής ιδιοφυίας του λαού. Με το παράδειγμά της, με τη διδασκαλία της στο «Σπίτι των νέων κοριτσιών», με την οργάνωση εκθέσεων λαϊκής τέχνης, με την ίδρυση εργαστηρίων και πρατηρίων, τέλος με τα δημοσιεύματά της στα ελληνικά και ξένα περιοδικά συνετέλεσε στη δημιουργία ζωηρής κινήσεως γύρω από τη λαϊκή τέχνη και ενέπνευσε λαογράφους, ζωγράφους, διακοσμητές κλπ. Η Χατζημιχάλη επηρέασε πολύ την εξέλιξη της λαϊκής τέχνης στην Ελλάδα και σ' αυτήν οφείλεται κατά μεγάλο μέρος η σημερινή άνθιση και ακμή της.

Α. Βακαλόπουλου, Νέα Ελληνική Ιστορία, ό.π., σσ. 386-387

ΠΗΓΗ 3

Ο Μπενάκης στέλνει χρήματα για τους πρόσφυγες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή

Στη μεγάλη καταστροφή του Αυγούστου 1922, ο πατέρας μου από το Παρίσι, όπου είχε καταφύγει, μου έστειλε 5.000 λίρες (που έκαμνε 1.250.000 δραχ., αν η λίρα είχε 250 δραχ. ή 1.375.000, αν η λίρα πήγαινε 275 δραχ., που δε θυμούμαι πια καλά, ίσως να κατρακύλησε και χαμηλότερα η δραχμή). Τα χρήματα αυτά μου τα έστειλε τηλεγραφικώς, μ' εντολή να τα ξοδέψω, κατά την κρίση μου, για τους κατεστραμμένους πρόσφυγες.

Ελευθέριος Βενιζέλος, Αρχείο Π.Σ. Δέλτα, ό.π., σ. 121

ΠΗΓΗ 4

Στο μεταξύ είχαν συλλάβει και φυλακίσει Γούναρη, Στράτο και Σία, και είχε σχηματιστεί άλλη κυβέρνηση με πρόεδρο το Σπήρη Κροκιάδα. Υπουργός της περιθάλψεως διορίστηκε ο Απόστολος Δοξιάδης.

Μόλις ανέλαβε το Υπουργείο, έκανε μίαν ανακοίνωση, που ζητούσε απ' όλες τις κυρίες, σωματείων και άλλων, που διέθεταν χρήματα για τους πρόσφυγες, να παν την τάδε μέρα στο υπουργείο του, ώστε να συνεννοηθούν, και να μη σκορπιέται η δουλειά, να συντονιστεί και να γίνεται αποτελεσματικότερη η περίθαλψη.

Εγώ δεν ήμουν σε κανένα σωματείο. Αλλά είχα χρήματα. Πήγα. Ήταν όλες βασιλικές. Ήμουν η μόνη αντίθετη. Γιατί σαν έπεσε ο Βενιζέλος την 1η Νοεμβρίου του 1920 και ήλθε ο Ράλλης και ύστερα από λίγες μέρες ο Γούναρης («Ελιά, ελιά και Κώτσο βασιλιά!»), έπαυσαν όλες τις βενιζελικές κυρίες απ' όλα τα σωματεία. Τους έστειλαν, δηλαδή, ένα χαρτί όπου έγραφαν, λ.χ. «Παύεται η Ελένη Κολοκυθοπούλου», χωρίς καν τη λέξη «κυρία», σα να ήταν υπηρετικά που διώχνονται για καταχρήσεις.

Βρέθηκα μόνη, σε κύκλο εχθρικό, όπου οι περισσότερες μου ήταν άγνωστες, με μόνο τον υπουργό ομοϊδέατη.

Ήταν μεταξύ άλλων η κυρία Κεφαλά, η Παπαδοπούλου, το γένος Καραβοπούλου (κόρη του γνωστού τσιγαρά της Αλεξάνδρειας), παντρεμένη [με] δικαστή των μικτών δικαστηρίων της Αλεξάνδρειας, που είχε γίνει το δεξί χέρι της Σοφίας, και με χαιρέτησε προστατευτικά. Ήταν η Νάτα Μελά, που ήλθε και κάθησε κοντά μου, και άλλες που δε θυμούμαι.

Ευγενικά, με το γλυκύτερο τρόπο, μας είπε ο Δοξιάδης πως δεν εννοούσε να πάρει από κανένα σωματείο το ταμείο, ούτε να επιβάλει τρόπο εργασίας. Ζητούσε μόνο τη «συνεργασία» μεταξύ των σωματείων, με τρόπο που να μη βοηθούνται διπλά και τρίδιπλα τα ίδια πρόσωπα, ενώ άλλα έμεναν αβοήθητα. Και ρώτησε κάθε κυρία τι ποσά διέθετε.

Η κάθε μια είχε φέρει τους λογαριασμούς της· δήλωνε η μια 5.000 δραχ., η άλλη έξι, άλλη δέκα, μια ένδεκα, άλλη δεκαπέντε. Δεν νομίζω καμιά να είχε είκοσι χιλιάδες. Ήταν αποστραγγισμένα τα ταμεία από τη διαχείριση της Σοφίας.

Μόνη εγώ δεν είχα μιλήσει. Τελευταία με ρώτησε ο Δοξιάδης: «Εσείς, κυρία Δέλτα, ποιο σωματείο αντιπροσωπεύετε;»

Όλες γύρισαν με περιέργεια στη μόνη βενιζελική.

- «Κανένα, κύριε Υπουργέ», του αποκρίθηκα.

- «Γιατί λοιπόν είστε εδώ;»

- «Γιατί έχω χρήματα. Διαθέτω χρήματα που μου έστειλε ο πατέρας μου».

- «Πόσα;»

- «Ενάμισυ εκατομμύριο».

Ανατριχίλα πέρασε στο ακροατήριο. Το περίμενα και το απήλαυσα.

Αργότερα, μια μέρα που ξαναντάμωσα την κυρία Κεφαλά, μου θύμισε τη σκηνή. Σκασμένη στα γέλια μου είπε:

- «Εμείς οι κακομοίρες, φθάναμε με τις πενιχρές μας πέντε, κ' έξι και τρεις χιλιάδουλες και νομίζαμε πως φέρναμε βοήθεια, γιατί αντιπροσωπεύαμε κοτζάμ σωματεία. Κι εσείς δεν αντιπροσωπεύατε τίποτα. Και σας ρωτά ο Δοξιάδης γιατί ήσαν εκεί, και μας βγάζετε ενάμισυ εκατομμύριο. Εμείς δεν ξέραμε πού να χωθούμε! Λέγαμε να μας καταπιεί το πάτωμα! Και το είπατε τόσο ήσυχα, σα να φέρνατε εκατό δραχμίτσες!» Και πρόσθεσε μαριόλικά: «Δεν μπορώ να πω πως η παρουσία σας μας ευχαρίστησε όλες, εμάς τις αντίθετες!»

Αυτό το είχα αντιληφθεί από την αρχή και ακόμα περισσότερο όταν έκανα τη δήλωση πως έχω ενάμισυ εκατομμύριο. Σούσουρο πνιγμένο πέρασε ανάμεσα στις παρούσες κυρίες, και άλλη τεντώθηκε, άλλη έσφιξε τα χείλια της, όλες δυσαρεστήθηκαν.

Και σηκώθηκε ο Δοξιάδης, και ήλθε και μου έσφιξε το χέρι, και βουρκωμένος μου είπε: «Αν είχαμε δέκα Μπενάκηδες, ελύαμε το προσφυγικό πρόβλημα».

Και τότε, γλυκίζουνα με συγχάρηκαν οι κυρίες, και όσες είχαν πάρει προστατευτικό απέναντί μου ύφος, το έχασαν, οι κακομοίρες!

Ο Δοξιάδης δε μας ζήτησε τα χρήματά μας. Μας είπε μόνο ποιες ήταν οι επείγουσες ανάγκες, και σ' όποια του τις ζήτησε, έδωσε συμβουλές.

Μα οι επείγουσες ανάγκες ήταν φοβερές! Ενάμισυ εκατομμύριο γυναικόπαιδα, χωρίς προστάτη άντρα, φορτωμένα όμως γέρους, τρελούς, σακάτηδες, ηλίθιους, αρρώστους - με σαδική κακεντρέχεια άφησαν οι Τούρκοι να φύγουν όλοι οι ανάπηροι, όλη η σαβούρα, ενώ κρατούσαν ή σκότωναν όλους τους γερούς άντρες - ενάμισυ εκατομμύριο γυναικόπαιδα, πεινασμένα, γυμνά, άρρωστα, στοιβάζονταν στα σχολεία, στις εκκλησίες, σ' όλα τα κτίρια που μπορούσε να διαθέσει η κυβέρνηση.

Ο Πλαστήρας είχε βγάλει μια διαταγή, κάθε οικογένεια να στεγάσει όσους μπορούσε, έναν, δύο, δέκα, όσους σήκωναν τα μέσα της και μπορούσε να θρέψει. Στο κτήμα του πατέρα μου, στην Κηφισιά, στεγάσαμε 40-50 και τους ανοίξαμε συσσίτιο. Εμείς πήραμε 15 στο δικό μας. Ο φτωχός μας περιβολάρης ανέλαβε δυό. Κι έτσι όλη η Αθήνα και ο Πειραιεύς.

Ελευθέριος Βενιζέλος, Αρχείο Π.Σ. Δέλτα, ό.π., σσ. 132-133

Να αναφερθείτε στις προσπάθειες ιδιωτών για την αποκατάσταση των προσφύγων.

Εργασία για το σπίτι

ΠΗΓΗ 1

Επαγγελματική ενασχόληση στη Σύρο

Πολλοί από τους πρόσφυγες στεγάστηκαν, μόλις έφθασαν, σε δημόσια ή επιταγμένα κτίρια. Άλλοι, που παρέμειναν, διασκορπίστηκαν στην πόλη και εκκρεμεί η εξακρίβωση των οικιών που κατοίκησαν. Για 100 περίπου οικογένειες απαλλοτριώθηκε, ύστερα από συνεχείς πιέσεις της δημοτικής αρχής και των προσφυγικών συλλόγων, ειδικός χώρος στην περιοχή Ξηρόκαμπος, στις παρυφές της πόλης, και συγκροτήθηκε εκεί προσφυγικός συνοικισμός. Η δημιουργία του συνδυάστηκε με την προσπάθεια να βρεθούν εργατικά χέρια για τη δοκιμαζόμενη βιομηχανία του νησιού:

Ανεξαρτήτως του τοπικού ενδιαφέροντος του ζητήματος, εφόσον δια της εγκαταστάσεως εργατικών χειρών εν Ερμούπολει πρόκειται να εξυπηρετηθώσι ακμάζοντες ενταύθα βιομηχανικοί οίκοι φιλοτίμως προσπαθούντες να βελτιώσωσι και επεκτείνωσι τας εργασίας αυτών, είνε πολύ ενδιαφέρουσα και η γενικωτέρα άποψις της μονίμου εγκαταστάσεως και απορροφήσεως εκατοντάδων τινών προσφυγικών οικογενειών, αίτινες ενδεχομένως αλλαχού μένουσι άεργοι και αχρησιμοποίητοι και δεν πρέπει επίσης να παροραθή το γεγονός της ωφελείας ην θα αρουσή η Εθνική της χώρας Οικονομία εκ της παρασχεθησομένης τονώσεως της εν Σύρω Βιομηχανίας απεγνωσμένως αγωνιζομένης κατά της ανεπαρκείας των εργατικών χειρών.

Χ. Λούκος, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ερμούπολη», στο συλλογικό τόμο Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, ό.π., σσ. 208-209

ΠΗΓΗ 2

Οι ελληνικές κυβερνήσεις εγκαθιστούν τους πρόσφυγες κυρίως στις πιο εύφορες ελληνικές χώρες, στη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, είτε αγροτικά είτε αστικά. Επιδιώχθηκε πρώτα ν' αποκατασταθούν στις περιουσίες που είχαν εγκαταλείψει οι Τούρκοι, αλλά, επειδή οι οικισμοί ήταν συγκριτικά λίγοι, κτίστηκαν εκατοντάδες νέοι συνοικισμοί, ορισμένοι από τους οποίους αργότερα εξελίχθηκαν σε αξιόλογα οικονομικά κέντρα. Οι κυβερνήσεις τους δίνουν γαίες και τα πρώτα μέσα και ζώα για την καλλιέργεια της γης. Στις χώρες αυτές ιδίως προβαίνουν ακόμη στην εκτέλεση μεγάλων έργων πολιτισμού, ανοίγουν δρόμους, κατασκευάζουν γέφυρες, εκτελούν μεγάλα λιμενικά έργα· επίσης εκτελούν μεγάλα εγγειοβελτιωτικά και αρδευτικά έργα, κυρίως σε τρεις περιοχές, στις πεδιάδες των Σερρών, της Δράμας και της Θεσσαλονίκης: διευθετούν προς όφελος της γεωργίας κοίτες χειμάρρων και μεγάλων ποταμών, όπως του Αξιού, του Στρυμόνα κλπ., που με τις πλημμύρες τους νέκρωναν τις παρόχθιες γαίες σε μεγάλο βάθος, αποξηραίνουν λίμνες, όπως του Αχινού, Γενιτσών, Αρτζάν, Αματόβου και τις γαίες τις παραδίδουν σε

ακτήμονες πρόσφυγες και γηγενείς. Έπρεπε ακόμη να γίνουν αρτεσιανά φρέατα, υδραγωγεία, εξυγιαντικά έργα, για να καταπολεμηθούν οι ελώδεις πυρετοί, ο τύφος, η φυματίωση, να ιδρυθούν ιατρικοί σταθμοί, φαρμακεία κλπ. Τα μεγάλα αρδευτικά έργα μεταβάλλουν την ανάγλυφη όψη της Μακεδονίας και προκαλούν το θαυμασμό των πολιτισμένων λαών. Ο Γερμανός Stephan Rohhart στο έργο του *Griechenland von heute* γράφει τα εξής χαρακτηριστικά: «Μια σωστή εποπτική εικόνα αυτών των αληθινά γιγαντιαίων έργων επάνω σ' αυτά τα πλατιά εδάφη μπορεί κανείς να τη σχηματίσει, μόνον όταν πετάξει πάνω απ' αυτά... Όποιος πετώντας με το αεροπλάνο επάνω από την Ιταλία, από τη Ρώμη ή το Βρινδήσι... κατεβαίνει σιγά-σιγά από τα 4.000 μέτρα επάνω από τη Μακεδονία προς τη Θεσσαλονίκη, βλέπει να παρουσιάζεται εμπρός του βαθμιαία σαν ένα χαλί αυτή η πεδιάδα: μεγάλα, εύφορα, καλλιεργημένα εδάφη, όπου πρώτα υπήρχαν ελώδεις εκτάσεις, καθαρά χαραγμένα χωράφια από το σκοτεινό καστανό ως το ανοιχτό πράσινο, σπαρμένα με τις ασπρουδερές κωμοπόλεις και χωριά, που τις διασχίζουν οι φωτερές ταινίες των δρόμων, που κι αυτές τις κόβουν κατ' ευθείαν ως τη θάλασσα τα σκοτεινά αποξηραντικά κανάλια, και όλ' αυτά συνορεύουν με το πλατύ βαθυγάλανο τόξο του Θερμαϊκού κόλπου - ένα θαυμαστό έργο ανθρωπίνης ενέργειας και προσπάθειας». Το έργο αυτό ήταν πραγματικά ένα ειρηνικό έπος. Παρόμοια έργα πολιτισμού στη Νότια Ελλάδα εδραιώνουν τη φήμη των Ελλήνων ως φορέων προόδου στη ΝΑ Ευρώπη και στην Ανατολική Μεσόγειο. Ο ίδιος ο Rohart γράφει: «Σήμερα η Ελλάδα, αφότου δέχθηκε στο έδαφός της τα πλήθη των προσφύγων, περικλείει στα σύνορά της ένα σχεδόν απόλυτα ομογενή από άποψη γλώσσας και θρησκείας λαό 6.550.000 ψυχών». Και σε άλλο σημείο: «Ο ελληνισμός σώζοντας τους πρόσφυγές του από την καταστροφή και την εξουθένωση έσωσε ο ίδιος τον εαυτό του και ανορθώθηκε πάλιν ηθικά, ενώ σύγχρονα συναρμολόγησε σφικτά ολόκληρο τον εθνικό του κορμό. Το μακεδονικό ζήτημα, το περίπλοκο, μακροχρόνιο πρόβλημα της ευρωπαϊκής διπλωματίας, λύθηκε δυναμικά για πάντα με την εγκατάσταση των 2/3 των 300.000 ελληνικών οικογενειών που συνέρρευσαν: τα 9/10 των χωρικών και ένα μεγάλο μέρος των αστών βρήκαν τη νέα τους πατρίδα στη Μακεδονία, απ' όπου Μωαμεθανοί και Βούλγαροι είχαν μεταναστεύσει με την ανταλλαγή των πληθυσμών».

Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία*, ό.π., σσ. 383-385

ΠΗΓΗ 3

Επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων γυναικών στη Λέσβο

Στη Λέσβο το 1923, και για μια πενταετία περίπου, λειτούργησε ο «Σύνδεσμος παροχής εργασίας εις τα πρόσφυγες γυναίκας» ο οποίος βρήκε δουλειά σε πολλές Μικρασιάτισσες. Ήταν τότε που στα αρχοντόσπιτα της Μυτιλήνης εργάστηκαν ως παραμάνες και παραδουλεύτρες πολλές Μικρασιάτισσες, αρχόντισσες στον τόπο τους. Επίσης, οι «Αμερικανοί φίλοι της Ελλάδος» δημιούργησαν στη Μυτιλήνη εργαστήρια για τις πρόσφυγες γυναίκες που

έφτιαχναν εργόχειρα και κεντήματα και προίκες ολόκληρες στον αργαλειό. Έτσι στη Μυτιλήνη βρήκαν απασχόληση 250 Μικρασιάτισσες.

«Ποιος θα μπορούσε να φανταστεί ότι οι αρχόντισσες των Κυδωνιών, που ...τούσαν στην πατρίδα μας για την ευχαρίστησή τους, όταν δεν διάβαζαν, θα έφτανε η ώρα να κεντούν για να ζήσουν τα παιδιά τους και τους γέρους γονείς τους. Δεν είναι υπερβολή να πω ότι στην Μυτιλήνη το κέντημα το έφεραν οι πρόσφυγες».

Αννα Παναγιωταρέα, ό.π., σσ. 171-172

- Οι επαγγελματικές ενασχολήσεις των προσφύγων κατά τα πρώτα χρόνια της προσφυγιάς τους στην Ελλάδα.

Συνθετική - Δημιουργική Εργασία

ΠΗΓΗ

Το έργο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα

Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός αναφέρει ότι πραγματοποίησε έξοδα ύψους 3.000.000 δολαρίων σε μια περίοδο οχτώ μηνών, στη διάρκεια των οποίων, όπως αναφέρει η σχετική έκθεση, είχε αναλάβει το έργο της διατροφής 800.000 προσφύγων στην αρχή, που βαθμιαία ελαττώθηκαν σε 500.000: ο μέσος όρος για την όλη περίοδο ήταν 600.000 (σημ.: σύμφωνα με τα στοιχεία της ελληνικής κυβέρνησης, ο αριθμός των προσφύγων που διέτρεφε ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός ήταν τους πρώτους δυο τρεις μήνες 600.000, ενώ σήμερα φτάνει στους 478.000). Πέρα από την περίοδο των οχτώ μηνών που κάλυψε με το έργο του στην Ελλάδα, ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός προτίθεται να αφήσει στην Ελλάδα τρόφιμα για έξι ακόμα εβδομάδες και έτσι η συνολική περίοδος της δράσης του θα πρέπει να θεωρηθεί για εννιάμισι μήνες. Ένας μέσος όρος 600.000 προσφύγων για εννιάμισι μήνες με συνολικό κόστος 3.000.000 δολάρια σημαίνουν 50 σεντς ανά μήνα για κάθε πρόσφυγα. Αν αφαιρέσουμε από αυτό το ποσό τα έξοδα διαχείρισης, μεταφοράς προσωπικού και υλικού στην Ελλάδα, τα έξοδα για νοσοκομειακά εφόδια κ.λπ., γίνεται φανερό ότι ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός δε θα είχε καταφέρει να διαθρέψει αυτούς τους πρόσφυγες χωρίς την ενεργό και αποτελεσματική συνεργασία της ελληνικής κυβέρνησης και του ελληνικού λαού.

- Η συμβολή των ξένων στο έργο της περίθαλψης των προσφύγων (Ερυθρός Σταυρός, Βρετανική Επιτροπή Περίθαλψης, Ίδρυμα «Σώστε τα Παιδιά», Σουηδική Επιτροπή κ.ά.).

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Edward Hale Bierstadt, *Η Μεγάλη Προδοσία*, εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997, σσ. 310-329.

Συμπληρωματικά Κείμενα

Συμπληρωματικό κείμενο 1

ΑΝΤΙΦΑΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ ΠΑΓΚΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

Είδαμε ότι η επίταξη της κατοικίας δημιουργεί αντιφατικές κοινωνικές συμπεριφορές, τόσο στο επίπεδο των κοινωνικών ομάδων όσο και στο πεδίο δράσεως του κράτους. Μια εξίσου «αντιφατική αλληλεγγύη» αναπτύσσεται και διαμέσου των διαδικασιών επίταξης οικημάτων άλλων, εκτός από την κατοικία, για παράδειγμα στην επίταξη των σχολείων. Σχολεία δεν αναφέρονται στα πρώτα νομοθετήματα για τις επιτάξεις. Γνωρίζουμε όμως ότι, όπως και τα θέατρα, τα σχολεία επίσης ήταν από τα πρώτα που καταλήφθηκαν (αλλά όχι και από τα πρώτα που αποδεσμεύτηκαν). Ο μαθητόκοσμος δηλαδή έδωσε, έστω και ερήμην του, το «παρών» σε αυτόν τον συναγερμό. Ας καταγράψουμε την αναφορά που κάνει ο Χένρυ Μοργκεντάου για την κατάσταση στο 7ο Σχολείο Αρρένων στην Αθήνα, στις 31 Μαΐου 1924, για να έχουμε απλώς μια τάξη μεγέθους:

Το σχολείο αυτό, που βρίσκεται κοντά στην Αθήνα, αποτελείται από τρεις μεγάλες αίθουσες όπου στεγάζονται 22 οικογένειες ή 91 συνολικά πρόσωπα από τα οποία μόνο 17 είναι άντρες και 7 από αυτούς είναι τόσο ηλικιωμένοι ώστε δεν μπορούν να βοηθήσουν τις οικογένειές τους. Οι υπόλοιπες είναι γυναίκες, αρκετές από τις οποίες είναι άνω των 60-70 ετών. Οι περισσότερες έχουν στη φροντίδα τους τουλάχιστον τρία και σε μερικές περιπτώσεις και πέντε παιδιά.

Ακολουθεί η περιγραφή των κατοίκων του αυτοσχέδιου καταυλισμού εντός των σχολικών αιθουσών. Ωστόσο, οι δυσκολίες και τα προβλήματα των καταστάσεων είναι έκδηλα και εδώ και εν πολλοίς ερμηνεύσιμα. Κι έτσι, το ίδιο το κράτος που είχε το θάρρος να επιβάλει καθολικά το μέτρο της επίταξης, λίγους μήνες μετά τη γενική διάταξη για τις επιτάξεις, ανακρούει πρύμναν και αναγκάζεται να φέρει διάταξη που καταργεί, κατά περίπτωση, την επίταξη σε ορισμένα οικήματα, από τα οποία τα περισσότερα είναι σχολεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι η «επιθυμία του Υπουργείου Παιδείας να εκκενώσουν οι πρόσφυγες τουλάχιστον μερικά από τα σχολεία στα οποία διέμεναν», σχολεία παγκρατιώτικα για την ακρίβεια, έγινε αφορμή για την ανέγερση, άρον άρον, από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων του πρώτου αστικού οικισμού στο Παγκράτι. Τούτο τουλάχιστον ισχυρίζεται ο πρόεδρος του Επαμεινώνδας Χαρίλαος στον απολογισμό της θητείας του ως προέδρου, που έκανε κατά τη διάλυση του Ταμείου στις 31 Οκτωβρίου 1924. Άλλωστε, γνωρίζουμε

ότι από τον Μάρτιο του 1923 ο Υπουργός Γεωργίας Γ. Σιδέρης στέλνει εγκυκλίους στους Γενικούς Διοικητές, τους Νομάρχες και στις κατά τόπους Υπηρεσίες Περιθάλψεως Προσφύγων, με τις οποίες ζητεί να αποφεύγεται η επίταξη γραφείων που ανήκουν σε διάφορα σωματεία και συλλόγους «ίνα μη παραβλάπτονται ομαδικά συμφέροντα και γεννώνται εκ του λόγου τούτου παράπονα και διαμαρτυρία». Και με την ευκαιρία αυτή συνιστά «όπως εκκενωθώσιν όσα εκ των γραφείων της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας κατέχονται από πρόσφυγας, εξασφαλίζοντες εις αυτούς στέγην εις άλλα οικήματα ιδιωτικά».

Καθώς τα πράγματα δυσκολεύουν ακόμα περισσότερο, αίρονται όλες οι επιτάξεις επιταγμένων σχολείων, όπου αυτές έχουν πραγματοποιηθεί, και με Νομοθετικά Διατάγματα και εγκυκλίους επιβάλλεται από το Κράτος «υποχρέωσις εις τα απανταχού ευρισκομένας αρμοδίας Υπηρεσίας, όπως εκκενώσωσι πάντα τα επιταγμένα ή κατειλημμένα ακίνητα τα χρησιμοποιούμενα ως σχολεία εκ των εν αυτοίς οικοούντων προσφύγων και παραδώσωσι ταύτα ανυπερθέτως την 1ην Οκτωβρίου ε.ε. [1923] εις τας κατά τόπους εκπαιδευτικές αρχάς». Επιπλέον, κάνουν την εμφάνισή τους προειδοποιήσεις για ποινές, και μάλιστα ποινές φυλακίσεως.

Εγκύκλιος του Υπουργού Παιδείας Κωνσταντίνου Γόντικα, της 5ης Οκτωβρίου 1923, αναφερόμενη σε πρόσφατο Νομοθετικό Διάταγμα υπενθυμίζει ότι τούτο επιβάλλει «ποινήν φυλακίσεως τουλάχιστον δύο μηνών εις τους υπευθύνους υπαλλήλους εν περιπτώσει μη παραδόσεως των σχολείων μέχρι 1ης Οκτωβρίου».

Βίκα Δ. Γκιζελή, «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», στο συλλογικό τόμο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατριδα*, ό.π., σσ. 82-83

Συμπληρωματικό κείμενο 2

ΕΠΙΤΑΞΗ ΑΚΙΝΗΤΩΝ

Η επίταξη γίνεται, κατά πρώτο λόγο, στα ακίνητα που έχουν δωμάτια πλέον του διπλάσιου του αριθμού των ενοίκων. Αφού αυτά εξαντληθούν, η επίταξη θα προχωρήσει «και εις τα λοιπά κατοικούμενα ή οπωσδήποτε άλλως χρησιμοποιούμενα ακίνητα». Δεν είναι γνωστό αν αυτό έγινε στην πραγματικότητα. Είναι όμως μέσα στις προθέσεις του νομοθέτη. Η ίδια η επιτροπή που θα υποδεικνύει τα κατά την κρίσιν της κατάλληλα ακίνητα, θα καθορίζει συγχρόνως και τον αριθμό των διαθέσιμων δωματίων και τον αριθμό των προσφύγων που θα εγκατασταθούν σ' αυτά.

Ποιος θα είναι ο αριθμός των δωματίων; Ο νόμος λέει:

[...] Της επιτάξεως θα εξαιρείται αριθμός δωματίων ίσος προς τον αριθμό των πραγματικώς εν τω ακινήτω ενοικούντων πλέον ενός μέχρι τριών δωματίων.

Ας φέρουμε ένα παράδειγμα, με σύγχρονους όρους: Το ζευγάρι που, στη σημερινή εποχή, κατοικεί στο διαμέρισμα των πέντε δωματίων θα παραχωρούσε κανένα, ένα ή και δύο δωμάτια. Ο νόμος και πάλι ορίζει το πώς θα καθορισθεί ο ακριβής αριθμός των δωματίων: Θα καθορισθεί «κατά την κρίσιν της επιτροπής και

αναλόγως της κοινωνικής θέσεως και των αναγκών των ενοίκων του ακινήτου». Επιπλέον παρουσιάζεται ακόμα μια ρήτρα αναπνοής για τους ιδιοκτήτες: «Δεν συνυπολογίζονται [...] δωμάτια χρησιμοποιούμενα προς άσκησην επαγγέλματος ή επιστημονικής εργασίας των ενοίκων».

Ένα ακόμη ερώτημα που ανακύπτει είναι ο τρόπος με τον οποίο θα οριστεί ο αριθμός των προσφύγων που θα κατοικήσουν σε αυτά τα δωμάτια. Τον αγνοούμε, αλλά εκείνο που γνωρίζουμε είναι ότι δεν στεγάζονται μονομελείς, αλλά κυρίως - δικαιολογημένα- πολυμελείς οικογένειες σε κάθε δωμάτιο. Και, επίσης, αντιλαμβανόμαστε ότι κουζίνα, μπάνιο, διάδρομοι, γίνονται, εκ των πραγμάτων, κοινόχρηστοι χώροι.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι και τα έπιπλα επιτάσσονται καμιά φορά μαζί με το ακίνητο. Συγκεκριμένα, κατά την επίταξη συντάσσεται ένα «πρωτόκολλο επίταξεως» που αναφέρει τη θέση, το είδος, την έκταση και τον αριθμό των δωμάτων του ακινήτου. Ανάμεσα σ' αυτά, ορίζεται ότι πρέπει να καταγραφούν αι τα υπάρχοντα εντός του ακινήτου έπιπλα ή άλλες κινητές εν γένει εγκαταστάσεις.

Άλλο ερώτημα είναι η διάρκεια της επίταξης. Το ΝΔ της 22ας Νοεμβρίου 1922 ορίζει ότι η επίταξη των οικημάτων που ήδη κατοικούνται διαρκεί κατά μέγιστον τέσσερις μήνες. Η διατύπωση είναι ρητή και κατηγορηματική: «Κατ' ουδεμίαν περίπτωση η επίταξις [...] δύναται να παραταθεί υπέρ το τετράμηνον, μετά την λήξη του οποίου η υπηρεσία Περιθάλψεως υποχρεούται ν' απομακρύνει διοικητικώς τους στεγαζομένους πρόσφυγας, εγκαθιστώσα αυτούς αλλαχού». Ο νόμος είναι τόσο κατηγορηματικός όσο ταχεία είναι και η κατάργησή του.

Τον Μάιο του 1923 το τετράμηνο καταργείται. Το σχετικό διάταγμα διευκρινίζει ότι το τετράμηνο καταργείται και για τα ακίνητα που, κατά τη δημοσίευση του διατάγματος, έχουν «εξαντλήσει» το τετράμηνο και συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται από πρόσφυγες. Η κατάσταση που υπαγόρευσε τη νομική αυτή διευθέτηση είναι προφανής: το τετράμηνο εξαντλήθηκε, μεταστέγαση δεν υπήρξε, οι πρόσφυγες συνέχισαν να παραμένουν στα επιταγμένα ακίνητα «παρανόμως» και ο νόμος έρχεται αναγκαστικά να προσδώσει την απαραίτητη νομιμότητα.

Το ποιος αποφασίζει μια επίταξη είναι ένα ακόμη ερώτημα. Το ποιος και πώς την εφαρμόζει, είναι ένα άλλο (και δυσάπαντητο) ερώτημα. Η επίταξη διενεργείται με Απόφαση του επί της Περιθάλψεως Υπουργού, ή από εξουσιοδοτημένους Γενικούς Διοικητές, ή Νομάρχες, ή Δημάρχους, ή Προέδρους Κοινοτήτων, της περιφέρειας εντός της οποίας βρίσκεται το προς επίταξιν ακίνητο. Χαρακτηριστική είναι και η παρακάτω αποστροφή του νόμου:

[...] Η απόφασις η καθορίζουσα το επιτασσόμενον ακίνητον κοινοποιείται δια δικαστικού κλητήρος ή δια της Αστυνομίας προς τον ιδιοκτήτην ή νομέα ή κάτοχον, ή τον νόμιμον αυτών αντιπρόσωπον, εν ελλείψει δε ή εν απουσία αυτών εκ του ακινήτου, προς την δημοτικήν ή κοινοτικήν Αρχήν του τόπου ένθα κείται το επιτασσόμενον ακίνητον.

Το σημαντικότερο όμως είναι ότι, πολλές φορές, της επίταξεως έχει προηγηθεί κατάληψη του ακινήτου, οπότε η απόφαση της επίταξης ουσιαστικά γίνεται για να καλύψει τετελεσμένα γεγονότα. Πολλές φορές η επίταξη διενεργείται πριν ακόμη

κοινοποιηθεί: «[Η απόφασις κοινοποιείται] το ταχύτερον είτε προ είτε συγχρόνως είτε μετά την υπό των Διοικητικών Αρχών εκτέλεσιν της επιτάξεως».

Εξάλλου, στη συνέχεια τα πράγματα εμφανίζονται ακόμη πιο ρητά: Κάθε επιτάξη, που έγινε στο διάστημα μεταξύ της 25ης Αυγούστου 1922 και της δημοσιεύσεως του νόμου περί επιτάξεων, κατά την οποία η κατάληψη του ακινήτου από πρόσφυγες είχε λάβει χώρα πριν από την κοινοποίηση της αποφάσεως της επιτάξεως «λογίζεται έγκυρος και νόμιμος».

Ένα από τα στοιχεία του ζητήματος των επιτάξεων είναι και το θέμα της αποζημίωσης στον δικαιούχο. Το κράτος εκτίμησε, για λόγους προφανείς, ότι για τα επιταγμένα ακίνητα είναι επιβεβλημένο να καταβάλλεται αποζημίωση. Την αποζημίωση στον δικαιούχο την προσδιορίζει ειδική επιτροπή, κάνοντας χρήση κάθε νόμιμου αποδεικτικού μέσου που θα βοηθά στον υπολογισμό της «δίκαιας και εύλογης αξίας» της χρήσεως του ακινήτου, όπως ο νόμος ορίζει. Είναι, άραγε, ποτέ δυνατόν η αποζημίωση να ισοσταθμίζει τις συνέπειες της υποχρεωτικής συγκατοίκησης; Τις πρώτες μέρες της Καταστροφής, στο πλαίσιο του πνεύματος αλληλεγγύης και φιλανθρωπίας, την πρώτη παροχή στέγης επ' ενοικίω είχαν ακολουθήσει και άλλες προτάσεις. Για παράδειγμα, στο Ελεύθερον Βήμα της Κυριακής 4 Σεπτεμβρίου 1922 είχε ανοίξει στήλη αγνοουμένων προσφύγων, είχε ήδη ξεκινήσει έρανος που υποστηριζόταν από την αρθρογραφία της εφημερίδας, και στις 16 εμφανίστηκε προσφορά γιατρών, εκπαιδευτικών, καλλιτεχνών για ενοίκιαση δωματίων σε οικότροφους πρόσφυγες με αντιπροσφορά κάποια ιδιαίτερα μαθήματα.

Όταν όμως λίγους μήνες αργότερα η συγκατοίκηση διενεργείται υπό την πίεση του μέτρου της επιτάξεως, ακόμα και οι καταβολές των αποζημιώσεων δεν επαρκούν ούτε λειτουργούν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Έχουν διασωθεί πολλές εγκύκλιοι που παραθέτουν οδηγίες «δια την ταχύτεραν εκτίμησιν των εις ιδιοκτητάς οφειλομένων αποζημιώσεων εξ επιτάξεως ακινήτων των», από τις οποίες τεκμαίρεται ότι υπάρχουν πολλά παράπονα από την πλευρά των δικαιούχων.

Πέραν αυτού, η αποζημίωση καταβάλλεται στους δικαιούχους από τον κρατικό προϋπολογισμό. Όμως, είναι χαρακτηριστικό ότι οι ίδιοι οι πρόσφυγες κατατάσσονται από τις κρατικές υπηρεσίες ως «άποροι, εν μέρει ευπορούντες και εύποροι», πράγμα που δημιουργεί την υποχρέωση στον πρόσφυγα να καταβάλει αυτός ο ίδιος την αποζημίωση. Συγκεκριμένα, αν η αρμόδια επιτροπή χαρακτηρίσει κάποιους πρόσφυγες ως εύπορους, η αποζημίωση καταβάλλεται από τους ίδιους εξ ολοκλήρου. Αν χαρακτηριστούν ως «εν μέρει ευπορούντες» η αποζημίωση καταβάλλεται εξ ημισείας από τους ίδιους και από το κράτος. Τούτο όμως έχει άλλες παρενέργειες: Συνδέει τη συγκατοίκηση με οικονομικές δοσοληψίες μεταξύ προσφύγων και αυτοχθόνων και με όλα όσα αυτές συνεπάγονται. Ας αναφέρουμε και πάλι το παράδειγμα μιας παραινετικής προς τις υπηρεσίες εγκυκλίου:

Ιδιαίτέρως τονίζομεν υμίν ότι παρά των οικείων επιτροπών δεν καταβάλλεται η δέουσα προσπάθεια προς εξακρίβωσιν και αναγραφήν εν τω πρακτικώ, του στοιχείου της ευπορίας των ενοικούντων προσφύγων εις το υπό κρίσιν ακίνητον. Η επιτροπή πρέπει να εξελέγχει αυστηρώς την οικονομικήν κατάστασιν των προσφύγων και να υποχρεώνει τους ως ευπόρους

καταλογισθέντας εκ τούτων εις την καταβολήν του καθορισθέντος κατά μήνα μισθώματος.

Όπως είπαμε, η θεώρηση των προσφύγων «κατά τάξεις» από την πλευρά του κράτους είναι ένα σοβαρότατο θέμα και μια υπόθεση εργασίας που έχουμε κατ'επανάληψιν θίξει στο παρελθόν, σε άλλες έρευνές μας. Προς επίρρωσιν αυτής της άποψης, στο πλαίσιο του ζητήματος της «επίταξης των ακινήτων» και μέσα στην αντιφατικότητα που αυτό δημιουργεί, ας αναφέρουμε την απόφαση να εξώνονται όσοι πρόσφυγες θεωρούνται εύποροι, για παράδειγμα οι πρόσφυγες της πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή περιόδου, το 1914. Στη συνέχεια, μια άλλη εγκύκλιος του Υπουργού Δοξιάδη, της 1ης Ιουνίου του 1923, λέγει, απευθυνόμενη προς τους νομάρχες της επικράτειας:

[...] παρακαλούμεν όπως αναθέσητε εις τας [...] εκτιμητικές Επιτροπάς [...] να επιληφθώσιν [...] του καθορισμού αν οι ένορκοι είναι εύποροι ή άποροι. Και οι χαρακτηρισθσόμενοι εύποροι δέον να υποχρεωθώσιν εις πληρωμήν της εκτιμηθείσης αποζημιώσεως άλλως θα εξώνωνται διοικητικώς, συνωδά τω αυτώ ως άνω Διατάγματι. Φρονούμεν δ' επί του προκειμένου ότι πάντες οι από ετών εγκατεστημένοι ενταύθα πρόσφυγες δέον να θεωρηθώσιν εύποροι και συνεπώς η δια τας παλαιάς επιτάξεις δαπάνη του Δημοσίου σκόπιμον τυγχάνει να διατεθεί εις τους νυν απόρους πρόσφυγας, έχοντας πράγματι ανάγκην εισέτι Κρατικής υποστηρίξεως.

Γνωρίσατε παρακαλώ λήψιν παρούσης.

Εν Αθήναις τη 1η Ιουνίου 1923

Ο Υπουργός Α. Δοξιάδης

Έτσι, από την 1η Ιουνίου 1923 ο νόμος επιβάλλει οι λεγόμενοι εύποροι πρόσφυγες να εξώνονται από τα νοικοκυριά των γηγενών. Η πραγματικότητα όμως διασκεδάζει τις βουλήσεις του νομοθέτη: Καθώς οι εξώσεις είναι θεωρητικές και ανεφάρμοστες στην πράξη, το μόνο που επιτυγχάνεται είναι να δημιουργηθεί πεδίο προστριβών από τα πιο έντονα, ανάμεσα στους αυτόχθονες ιδιοκτήτες και τους πρόσφυγες ενοικιαστές.

Βίκα Δ. Γκιζελή, «Επίταξις ακινήτων κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», στο συλλογικό τόμο Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, ό.π., σσ. 74-78

Συμπληρωματικό κείμενο 3

Το Τ.Π.Π. (Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων) ιδρύθηκε με το ΝΔ 3-11-1922

Το Τ.Π.Π. παρέδωσε στην ΕΑΠ στις 31 Οκτωβρίου 1923 και συνεργάστηκε μαζί της ως το 1925, παραδίδοντάς της 10.435 οικήματα. Η ΕΑΠ ιδρύθηκε στις 13-10-1923, ΦΕΚ 289.

Όλγα Βογιατζόγλου, «Η βιομηχανική εγκατάσταση των προσφύγων στη Νέα Ιωνία», στο συλλογικό τόμο Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, ό.π., σ. 158

Συμπληρωματικό κείμενο 4

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΠΟΥ ΑΣΚΟΥΣΑΝ ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΤΟΥΣ

Από την επιτροπή ζητήθηκαν τα στοιχεία των εποικιστών προσφύγων. Ήταν 1.200 οικογένειες από τις οποίες οι μισές απασχολούνταν με την ταπητουργία, οι 250 με τη ροδελαιοπαραγωγή και οι υπόλοιποι με το εμπόριο και διάφορα άλλα επαγγέλματα, τεχνίτες, κτίστες κ.λπ.

Όλα Βογιατζόγλου, «Η βιομηχανική εγκατάσταση στη Νέα Ιωνία», στο συλλογικό τόμο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, ό.π., σσ. 147-148

Συμπληρωματικό κείμενο 5

ΑΛΛΗ ΜΙΑ ΧΑΜΕΝΗ ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΓΙΑ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΠΟΛΕΩΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΚΛΙΜΑΚΑΣ

Όπως προκύπτει και μόνον από την απλή παράθεση των αριθμών, οι βορειοελλαδικές πόλεις υφίστανται σημαντικές πληθυσμιακές αλλαγές, οι οποίες, προστιθέμενες στον «κλονισμό» της ένταξής τους στο ελληνικό κράτος ελάχιστα χρόνια πριν, απαιτούν άμεσες σχεδιαστικές αναπροσαρμογές. Σε πείσμα της παράκαμψής του από άλλους φορείς, το Υπουργείο Συγκοινωνίας θα επιχειρήσει να προωθήσει τις γενικότερες πολεοδομικές του απόψεις και θα εκπονήσει σχέδια για όλες. Τα σχέδια αυτά θα υποστούν επανειλημμένες προσαρμογές και, για μια ακόμη φορά, θα λειτουργήσουν απλώς ως νομιμοποιητικό πλαίσιο για τους ήδη πραγματοποιημένους προσφυγικούς οικισμούς.

Παράλληλα, το υπουργείο προσπαθεί με κάθε τρόπο να ευαισθητοποιήσει κυβερνητικούς και κοινωνικούς φορείς πάνω στα προβλήματα που θα δημιουργήσουν μακροπρόθεσμα η «πολυαρχία» και η ολοκληρωτική απουσία τεκμηριωμένων μελετών για την ανάπτυξη των πόλεων. Ο Α. Δημητρακόπουλος αναφέρει τη δραστηριότητα του υπουργού Χρηστομάνου, ο οποίος συνεκάλεσε συσκέψεις οικονομικών και τεχνικών παραγόντων το 1929, υποστηρίζοντας ότι, για να έχει ουσιαστικό αποτέλεσμα οποιαδήποτε μελέτη ή προσπάθεια, «έπρεπε προπαντός να υπαχθή η προσφυγική εγκατάσταση, εις ό,τι αφεώρα το πολεοδομικόν μέρος, εις τας γενικάς διατάξεις του Κράτους [...] και να αφεθή η διοίκηση ελευθέρα να θέση φραγμούς εις την αυθαίρετον εκτός της πόλεως δόμησιν». Η προσπάθεια του Χρηστομάνου υπήρξε άκαρπη. Στην πρώτη συνεδρίαση της επιτροπής παρίσταντο 23 προσωπικότητες, ενώ στις επόμενες ο αριθμός των παρισταμένων μειωνόταν συνεχώς με αποτέλεσμα να παραμείνουν τέσσερα μέλη. Η επιτροπή διαλύθηκε εκ των πραγμάτων, η προσφυγική στέγαση και η αυθαίρετη δόμηση εξακολούθησαν με τους ίδιους ρυθμούς. Εν γένει, κατά το Δημητρακόπουλο, επικράτησε η «πολιτική άποψις...» για τα αποτελέσματα, στον χώρο της οποίας οι ελληνικές πόλεις προσφέρουν έκτοτε άφθονες μαρτυρίες.

Το αποτέλεσμα που προκύπτει, παρά τις αντιδράσεις και τις τεκμηριωμένες αναλύσεις των τεχνικών του Υπουργείου Συγκοινωνίας, είναι η παρατεινόμενη - δαιωνιζόμενη αγροτοποίηση των αστικών χωρών. Ενώ τα εγκεκριμένα σχέδια εξυπηρετούν μόνον ατομικές (δικαιολογημένες ή όχι) ανάγκες.

Κι έτσι θα παρατηρηθεί το παράδοξο ως διαδικασία και ατελέσφορο ως προς τους αρχικούς στόχους: το φιλόδοξο έργο των, και κοινωνικά, ευαίσθητων τεχνοκρατών του Υπουργείου Συγκοινωνίας για έναν πολεοδομικό σχεδιασμό που θα συνδύαζε αναπτυξιακούς στόχους και σύγχρονες χωρικές και λειτουργικές απαιτήσεις με μεταρρυθμιστικές συνιστώσες, να τεθεί σε εφαρμογή στις πόλεις της Βόρειας Ελλάδας υποκύπτοντας στις ανάγκες του επείγοντος, αφού προηγουμένως ακρωτηριάστηκε και απογυμνώθηκε από την κοινωνική σκέψη που το υποστήριζε. Ως φαίνεται, όσο κι αν οι ανάγκες για την εγκατάσταση προσφύγων από τα πρώτα χρόνια του νεοελληνικού κράτους κινητοποίησαν και τροφοδότησαν τη σύνταξη πολεοδομικών νόμων και μηχανισμών, συνέβαλαν παράλληλα στην ακύρωσή τους, χαρίζοντας στη νεοελληνική πόλη ένα μόνιμο χαρακτήρα προσφυγούπολης.

Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, «Προσφυγική εγκατάσταση και ο ανασχεδιασμός των Βορειοελλαδικών πόλεων, 1912-1940», στο συλλογικό τόμο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα*, ό.π., σσ. 101-103

Συμπληρωματικό κείμενο 6

Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ, ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΧΩΡΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Με την ιστορική ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών ενάμισυ περίπου εκατομμύριο Έλλήνων προσφύγων κατακλύζει την Ελλάδα. Μέσα σ' αυτούς πρέπει να υπολογιστούν 170.000 Έλληνες που ήλθαν από τη Βουλγαρία σύμφωνα με την ελληνοβουλγαρική σύμβαση του Νειγύ της 27 Νοεμβρίου 1919, καθώς και από τις περιοχές του Καυκάσου και της μεσημβρινής Ρωσίας, από τη Γιουγκοσλαβία, Αλβανία, Δωδεκάνησα. Επίσης στην Ελλάδα έγιναν δεκτοί και 50.000 Αρμένιοι πρόσφυγες. Οι περισσότεροι Έλληνες πρόσφυγες από τη Βουλγαρία, οι οποίοι ως τότε κατοικούσαν τις ακτές του Ευξείνου Πόντου, στις αρχαίες πατρίδες τους, στη Σωζόπολη, στον Πύργο, στην Αγχίαλο, Μεσημβρία κλπ., ή στο εσωτερικό της χώρας, στη Φιλιππούπολη, Στενίμαχο κλπ., καθώς και οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες της Τουρκίας (Ανατολικής Θράκης και Μικράς Ασίας) εγκαταστάθηκαν στους οικισμούς των Βουλγάρων και των Τούρκων της ελληνικής Μακεδονίας, ενώ αυτοί στις ελληνικές περιοχές της Βουλγαρίας και της Τουρκίας. Ο μικρός αριθμός των Σέρβων που είχαν καταφύγει στην ελληνική Μακεδονία κατά τη διάρκεια του παγκοσμίου πολέμου 1914-1918 επέστρεψαν στη Γιουγκοσλαβία, ενώ οι Έλληνες των Σκοπίων, του Κρουσόβου, του Περλεπέ, του Μοναστηρίου κλπ. άρχισαν να διαρρέουν στα χωριά και στις πόλεις της ελληνικής Μακεδονίας, προ πάντων στη Θεσσαλονίκη, όπου με συλλόγους συντηρούν ακόμη ως σήμερα τις αναμνήσεις, τα ήθη και έθιμα των μακρινών πατρίδων τους. Όσοι έμειναν με τη θέλησή τους είτε στη Βουλγαρία είτε στη Γιουγκοσλαβία αφομοιώνονται βαθμιαία από το ξένο περιβάλλον.

Για πρώτη φορά στη μακράιωνη ελληνική ιστορία παρατηρείται η συμπίκνωση των ελληνικών πληθυσμών στην ελληνική χερσόνησο και οριστική εγκατάσταση αυτών

σ' αυτήν. Διακόσιες περίπου χιλιάδες ήλθαν μόνον από την Κωνσταντινούπολη και από την περιοχή της, αλλ' αυτοί είχαν φύγει με σχετική άνεση. Οι αστοί αυτοί εγκαταστάθηκαν σε ορισμένες πόλεις του ελληνικού κράτους, χωρίς να δημιουργήσουν προβλήματα σ' αυτό. Οι υπόλοιποι όμως, 1.300.000, είχαν ανάγκη από περίθαλψη και έπρεπε να ληφθεί γι' αυτούς κάποια μέριμνα: να τραφούν, να βρουν εργασία και να γίνουν χρήσιμα στοιχεία στον τόπο. Στον αγώνα αυτόν για την εγκατάσταση των προσφύγων βρήκε το ελληνικό κράτος πολύτιμο επίκουρο την Κοινωνία των Εθνών. Αυτή θέτει στη διάθεσή του τα κατάλληλα πρόσωπα, μορφωμένους τεχνικούς και οικονομολόγους και την ηθική της ενίσχυση για να βοηθήσουν την Ελλάδα στο τεράστιο έργο της αποκατάστασης. Έτσι συνάπτεται το δάνειο των 12.300.000 λιρών και ιδρύεται ο διεθνής οργανισμός ΕΑΠ (Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων), η οποία σε συνεργασία με τις ελληνικές αρχές περάτωσε το έργο της μέσα σε 7 χρόνια (τέλη Νοεμβρίου 1923 - τέλη 1930). Κανένα παρόμοιο παράδειγμα δεν υπήρχε ως τότε στην ιστορία μιας τόσο εκτεταμένης αποκατάστασης προσφύγων. Η ΕΑΠ δαπάνησε συνολικά για την εγκατάσταση των γεωργών προσφύγων 3.518.471,339 λίρες στερλίνες, από τις οποίες 1.033.265,186 για το κτίσιμο νέων οικισμών, 564.121,953 για την προμήθεια κατοικίδιων ζώων, 122.680,407 για εργαλεία και γεωργικά μηχανήματα, 641.733,895 ως προκαταβολές σε είδη και ρευστό χρήμα. Επί πλέον δαπανήθηκαν 376.864,446 για έργα κοινωφελή, για τις υπηρεσίες υγιεινής, κτηματογραφήσεως και διοικήσεως. Η εγκατάσταση των αγροτών προσφύγων, συνολικά 143.239 οικογενειών, περατώθηκε κατά τον Ιούνιο του 1926.

Οι πρόσφυγες ριζώνουν και προσαρμόζονται γρήγορα στη νέα τους πατρίδα, αναπτύσσουν δραστηριότητα σε όλους τους τομείς της οικονομικής ζωής και συνεργάζονται αδελφικά με τους άλλους Έλληνες. Το έθνος ενωμένο ξεχύνεται ορμητικά προς τα εμπρός. Ο δείκτης των γεννήσεων αυξάνεται: από 5,76 στους 1.000 κατοίκους στα 1922 φθάνει στα 13,18 στα 1931. Η καλλιέργεια της γης από 12.000 τ.χ. του 1923 ξαπλώνεται σε 19.000. Χαρακτηριστικός είναι ο αυξανόμενος αριθμός των γεωργικών μηχανών. Η παραγωγή των δημητριακών από 624.000 τόννους στα 1923 ανεβαίνει στους 880.000 στα 1928 και γενικά η αξία της όλης γεωργικής παραγωγής από 7.000.000.000 δρχ. στις 12.000.000.000 δρχ.

Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία*, ό.π., σσ. 381-383

Συμπληρωματικό κείμενο 7

Η ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΣΟΦΙΑ ΘΕΛΕΙ ΝΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΖΕΤΑΙ Η ΙΔΙΑ ΧΡΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Μια αποστολή είχε φύγει, όταν ένα απόγεμα παρουσιάστηκε στο σπίτι μας ο Η. Β. Hill, της Αμερικανικής Σχολής. Βρέθηκα στον κήπο σαν ήλθε, και με το πλατύ του ανειλικρινές χαμόγελο, μου άρχισε κουβέντες για τούτα και κείνα, και απαντούσα μετρώντας τα λόγια μου.

Και ξεσκαπάζοντας, τέλος, τους σκοπούς του, μου είπε:

- «Έρχομαι εκ μέρους της βασίλισσας Σοφίας. Έμαθε πως διαθέτετε χρήματα και είστε ευδιάθετη να τα ξοδέψετε για τους απόρους. Είναι αλήθεια;»

- «Για τους πρόσφυγες», διόρθωσα. «Ναι, είναι αλήθεια, μου έστειλε χρήματα ο πατέρας μου».

- «Γνωρίζετε τη διαταγή της βασίλισσας, να της σταλούν όσα χρήματα διαθέτουν όλοι για τους απόρους;»

- «Τη γνωρίζω».

- «Της εστέilate τα χρήματα που διαθέτετε;»

- «Όχι».

- «Νομίζω καλό να της τα στείλετε. Θα συγκεντρωθεί η δουλειά σ' ένα ταμείο, σ' ένα χέρι, δε θα σκορπιέται σε άτακτες προσπάθειες όπου πολλοί κάνουν την ίδια δουλειά. Και ξέρετε», πρόσθεσε με το ίδιο διφορούμενο χαμόγελό του, «από διοργάνωση ξέρει η βασίλισσα, και ό,τι κάνει, το κάνει καλά. Δεν θα πάγει στράφι ούτε μια δραχμή...»

- «Ούτε όμως και στους πρόσφυγες», διέκοψα, «και βλέπετε, η διαταγή του πατέρα μου είναι να ξοδευτούν τα χρήματα αυτά για τους πρόσφυγες».

Με κοίταζε πάντα με το διπρόσωπο χαμόγελό του που πλάταινε ακόμα το πλατύ του πρόσωπο. Μου άναψε τα αίματά μου.

- «Ακούσετε δω, κύριε Χιλλ», του είπα. «Ξέρω πως τα χρήματα που δίνονται στη βασίλισσα και που ξοδεύει εκείνη, παν όλα στους επιστράτους, που απ' αυτούς περιμένει να την υπερασπίσουν εναντίον της λαϊκής οργής που νιώθει γύρω της. Από μένα δε θα πάρει μια πεντάρα. Ο πατέρας μου μου έστειλε χρήματα να βοηθήσω πρόσφυγες. Δε θα τα δώσω στους δολοφόνους του, τους επιστράτους, που έβγαλε ο Βασιλεύς από τις φυλακές στα Νοεμβριανά για να τον σκοτώσουν. Μ' εμποδίζει η βασίλισσα να εργαστώ. Το κέφι της! Αλλά για να πάρει χρήματα από μένα, ας μην το περιμένει. Και σα θέλετε, πείτε τής το, δε θα της δώσω μια πεντάρα. Τα στέλνω πίσω στον πατέρα μου, μα δεν της τα δίνω. Πείτε τής το».

Μια στιγμή δεν αποκρίθηκε αυτός. Σάστισε νομίζω. Ύστερα είπε:

- «Έχετε άδικο φοβούμαι. Η φτώχεια είναι φρικτή, οι ανάγκες μεγάλες».

- «Θα κάνω ό,τι μπορώ ιδιαιτέρως».

- «Ναι... ξέρετε πως αυτό απαγορεύεται;»

- «Το ξέρω. Μα για να μου πάρει τα χρήματα η Σοφία με τη βία, δεν υπάρχει τρόπος. Κι εγώ δεν τα δίνω».

Πάλι έγινε σιωπή. Και πάλι την έκοψε ο Χιλλ.

- «Πηγαίνω από δω στο Τατόι», μου είπε. «Τελικώς τι θα πω στη βασίλισσα;»

- «Πως τα χρήματα του πατέρα μου δεν τα δίνω».

- «Είναι ο τελευταίος σας λόγος;»

- «Μάλιστα».

Και χωριστήκαμε.

Ελευθέριος Βενιζέλος, Αρχείο της Π.Σ. Δέλτα, ό.π., σσ. 124-125